

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Prof. Dr. Emel ERTEN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü
emel.erten@hbv.edu.tr
ID: 0000-0002-3295-3610

10.56387/ahbvedebiyat.1189135

Gönderim Tarihi: 14.10.2022

Kabul Tarihi: 12.12.2022

Alıntı: ERTEN, E. (2023).

“Osmanlı İmparatorluğu'nun ve
Türkiye Cumhuriyeti'nin
Arkeolojije Bakış Açılıarı”. *AHBVÜ
Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (ÖZEL
SAYI-Nisan2023), 21-33.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN VE TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN ARKEOLOJİYE BAKIŞ AÇILARI

ÖZ: Arkeolojinin bir bilim dalı olarak oluşumu öncesinde geçmişe duyulan ilgi ve merakın kökleri eskiçağa dayanmaktadır. Avrupa'da Rönesans ile başlayan Yunan ve Roma dünyasına duyulan hayranlık, zamanla eskiçağ uygarlıklarına ait eserlere “sahip olma” tutkusuna dönüşür. Rönesans sonrasında kadim uygarlıkların anayurtlarından koparılan her türlü kültür varlığın yağmalanarak, Batı'daki büyük müzelere taşınması kutsal bir görev olarak algılanmaya başlanır. Öyle ki başta diplomatlar olmak üzere yabancılar bu yağmacılığı kutsal bir uygarlık misyonu olarak görürler. Batılılaşma sürecindeki Osmanlı İmparatorluğu'nda da bu akım etkilerini gösterecektir. İstanbul'da kurulan Müze-i Hümayun için eski eserlerin toplanmasına çalışılacak; hatta ülkedeki ilk kazılar da bilimsel amaçlardan ziyade, müzeye eser kazandırmak amacını taşıyacaktır. Bir yandan da Osmanlı egemenliği altındaki topraklara ait kültür varlıklarının ülkede kalması ve bunlara zarar verilmesine engel olunması yönünde bir bilincin de oluştuğu izlenmektedir. İşgal altındaki Anadolu'da yabancılar tarafından yürütülen eski eser yağmacılığının sürdüğünü gösteren kanıtlar bulunmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile birlikte geçmişe bakışta köklü değişimler kaydedilir. Artık amaç, daha önce olduğu gibi müzelerin koleksiyonlarına eser sağlamaktan çok daha öte bir aşamaya ulaşmıştır. Kuruluş yıllarında milliyetçiliğin temelini oluşturma çabasındaki cumhuriyet, antropoloji ve arkeoloji çalışmalarına öncelik verir. Böylece, amaç salt bilimsel sonuçlar değil, bir ulusun inşasında temel taşları yerleştirmektir. Cumhuriyetin başlangıçtaki bu yaklaşımıyla gelişen arkeolojik çalışmalar, giderek ivme kazanarak, daha bilimsel bir nitelik taşıyacak ve günümüzde ülkemizin dünya çapında gururla temsil edildiği alanlardan biri haline gelecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Türkiye Cumhuriyeti, Arkeoloji, Eski Eserler.

ASPECTS OF ARCHAEOLOGY IN THE OTTOMAN EMPIRE AND THE TURKISH REPUBLIC

ABSTRACT: Before the formation of archaeology as a branch of science, the interest in the past dates back to the ancient age. The admiration for the Greek and Roman world, which started with the Renaissance in Europe, gradually turns into a passion for “owning” the works of ancient civilizations. After the Renaissance, it is perceived as a sacred duty to loot and transport all kinds of cultural assets from the homelands of ancient civilizations to large museums in the West. So much so that foreigners, especially diplomats, see this plunder as a sacred civilization mission. The same movement inspired the quest for antiquities during the Ottoman Empire's westernization process. Early excavations carried out by the Turkish teams also collected antiquities from all over the vast territory of the empire. Their primary goal was to gather items for the Royal Museum (Müze-i Hümayun) in Istanbul rather than undertake archaeological research. On the other hand, it is observed that there was a consciousness to keep the cultural assets belonging to the lands under Ottoman rule within the boundaries of the country and to prevent them from being damaged. There is evidence that the looting of antiquities by foreigners continued in occupied Anatolia. With the establishment of the Republic of Turkey, radical changes were recorded in retrospect. Now, the aim has reached a stage far beyond providing works to the collections of museums as before. The republic, which strove to form the basis of nationalism in its foundation years, gave priority to anthropology and archeology studies. Again the aim was not only purely scientific documentation but rather to build a nation with strong foundations of an ancestral past. Archaeological studies, which developed with this approach of the republic at the beginning, gained momentum and had a more scientific quality and became one of the areas where our country is proudly represented worldwide.

Keywords: Ottoman Empire, Turkish Republic, Archaeology, Antiquities.

Giriş

Geçmişteki uygarlıklara ait maddesel verilerden yola çıkarak, eskiçağ toplumlarının yaşam tarzları konusunda ayrıntılı bilgiler edinmek arkeolojinin alanıdır. Arkeolojinin metodolojisinin oluşturularak, bir “bilim dalı” olarak ortaya çıkması öncesinde de geçmiş zamanlar insanlık tarihi boyunca hep ilgi uyandırmış ve merak edilmiştir. Eskiçağa ait yapılara ve eşyaya duyulan ilginin tarihi, arkeolojinin bir bilim dalı olarak doğuşu öncesine dayanır.

Yazılı belgelere yansıyan “geçmiş”, insanoğlunun kendinden önceki zamanlara olan ilgisinin kanıtıdır. Örneğin, Mezopotamya’da Tunç ve Demir çağlarını aydınlatan kronikler, “eskiye” ve geçmişe ait bilgilerin korunmasına verilen değer, önemin en erken belgeleridir. Klasik Dönem’de yaşayan Herodotos ve Thukydides yaşadıkları zamanı ve öncesini yapıtlarında ayrıntılarıyla anlatmaları sayesinde geçmişe ışık tutan tarihin babaları sayılırlar. Hellenistik Dönem tarihçisi Polybius, yazdığı tarih kitabı ile Roma tarihinin ayrıntılarını Yunanlılar’a aktarmaktadır. Böylece, sadece kendi ülkelerinde değil, uzak coğrafyalardaki “geçmişin” eskiçağ insanların ilgisini çektiği anlaşılmaktadır.

Romalılar’ın Yunan uygarlığına duydukları ilgi, onları Yunan eserlerini İtalya’ya taşıma ve bu eserlerin kopyalarını üretme aşamasına getirir. Doğu’ya yapılan seferler sırasında eski eserler ya ganimet olarak alınmakta ya da imparatorların buyruğuyla oldukları yerden sökülerek Roma merkezlerine taşınmaktadır. Forum Romanum’daki ünlü Titus Zafer Takı kabartmalarında Yahudi kutsal eşyalarının başta Süleyman Tapınağı’ndan yağmalanan menorah betimlenmesi, sadece kazanılan zaferle değil, Roma başkentine taşınan ganimetlerle de gurur duyulduğunu simgelemektedir (Özyıldırım-Canevello, 2019: 82-84). Roma imparatorları tarafından tonlarca ağırlıktaki obelisklerin Mısır’dan Roma’ya ve Constantinopolis’e taşınmış olmaları, Romalılar’ın eskiçağın kültür varlıklarına duydukları ilginin basit bir hevesten öte, “sahip olma” duygusunun öne çıktığı; büyük emek, para ve zaman harcanan işler olduğunu göstermektedir.

Avrupa’da Eski Uygarlıklara Bakış: Rönesans ve Ötesi

Rönesans Avrupası, özellikle Yunan ve Roma uygarlıklarına duyulan yakınlık ve hayranlığa sahne olur. Eski Yunan ve Roma yapıtlarını tanımak, onları bir araya getirerek koleksiyonlar oluşturmak ya da benzerlerini üretmek Rönesans için tipik sayılan uygulamalardır. İtalya’da papaların teşvikiyle eski Roma zafer törenlerini anımsatan görkemli alaylar düzenlenmekte, kazılar yapılarak eski heykeltıraşlık eserleri bulunmakta (örneğin, Belvedere Apollon’u); heykeltıraş ve ressam Raffaello Sanzio bugün de geçerli olan sanat tarihi ve arkeolojinin kurallarını belirlemektedir (Burckhardt, 1974: 267-428). Roma’da 1541 yılında kurulan Vitruvius Akademisi’nin programında temel hedef olarak antik çağ yapıtlarının bütüncül bir dökümünü oluşturmak belirlenmektedir (Filipkovska, 2015: 632).

Rönesans sonrasında da bu ilgi giderek artış kaydedecek; özellikle Akdeniz’in Doğu topraklarında Avrupalı gezginlerin yaptıkları yolculuklar ve tuttıkları notlar esas alınarak yayınlanan kitaplar, eskiçağın kadim uygarlıklarına duyulan ilgiyi arttıracaktır.

Rönesans ve sonrasında Avrupalı gezginlerin Doğu’da en çok ilgisini çeken kent, İstanbul (Constantinopolis) olur. Bunlardan biri olan Johann Schiltberger, Yıldırım Beyazıt Dönemi’nde Haçlılar ve Osmanlı arasındaki 1396 Niğbolu (Nicomedia) Savaşı sonrasında esir olarak kente getirilmiş olduğundan, belki de her şeyi görememiştir (Ebersolt, 1996: 38). Ancak, yine de seyahatnamesinde başkentteki hipodromdan, bir imparatora ait heykelden ve Hagia Sophia’dan bahseder (Yerasimos, 1991: 100-101). Onun içinde bulunduğu güç koşullarda bile eski eserlerle ilgilenmesi, bunları kaydetmesi, gelecekte hızlanacak Batılılar’ın Doğu’nun klasik uygarlık ve kültürleriyle yakından ilgilenme akımının erken bir örneğidir.

J. Schilberger’den kısa bir süre sonra ise 1432’de Bertrandon de la Broquiere Venedik’ten yola çıkarak Filistin, Kudüs, Suriye, Anadolu ve İstanbul’a bir yolculuk yapar. Bu seyahatle ilgili olarak yazdığı yapıtta başkentteki birçok anıttan, Hagia Sophia da dâhil olmak üzere

kiliselerden bahseder; ayrıca, İmparator Ioannes Palaiologos ile şahsen tanışma olanağı bulunduğunu da belirtir (Eyice, 2000: 33-34; Yerasimos, 1991: 106-107).

On beşinci yüzyıl gezginleri içinde en tanınmışlarından biri olan Anconalı Cyriacus (1391-1452) gezilerinde eskiçağın Yunan ve Roma yapılarına ait kalıntılarını (özellikle de yazıtları) not alarak; bu yazdıklarına amatör nitelikte olsa da bazı çizimler de ekler. Doğu Akdeniz ülkeleriyle ticaret için kullanılan gemilerine binerek yaptığı yolculuklarda Cyriacus, ülkesi olan İtalya'nın yanında Sicilya'yı, Mısır'ı, Yunanistan'ı, Ege adalarını, Girit'i ve Batı Anadolu'yu ziyaret eder. Onun yapıtı, 1443-1449 arasında yazdığı mektup ve günlükleri içermektedir. Yazdıklarından Cyriacus'un gezdiği ülkelerdeki eski eserlere kimi zaman "sahip olmayı" da istediği anlaşılmaktadır. Onu bir heykel parçasını, sikkeyi satın almak isterken ya da eski el yazmalarının peşinde koşarken izlemek mümkündür (Bodnar – Foss, 2003: ix-xx). Ancak, bunun kişisel meraktan öte gitmediğini, Cyriacus'un asıl ilgi duyduğu şeyin eskiçağın anıtları ile ilgili bilgiler olduğu açıktır. Sonraki yüzyıllardaki büyük boyutlu yağmacılık hareketi ile Cyriacus'un basit eski eser toplama isteğinin benzerliği olmasa bile; yine de eskiçağın kültür varlıklarının Cyriacus'u heyecanlandığı bellidir. Bir diğer benzer örnek, on altıncı yüzyılda Troia'yı ziyaret eden Thomas Dallam'ın bir mermer sütünü çekiçle kırarak, hatıra olarak bir parça almasıdır (Burian, 1951: 235). Bu tür eylemler sonraki eski eser yağmacılığının psikolojik kökenlerini yansıtmaları bakımından ilginçtir.

Fransa'da dünyaya gelen Pierre Gilles - ya da daha iyi tanındığı Latinceleştirilmiş adıyla Petrus Gyllius - (1490-1555) ülkesindeki Rönesans hareketinin temsilcilerindendir. O'nun İstanbul'u 1550 yılında ziyareti sonrasında aldığı notlardan oluşturduğu "De Topographia Constantinopoleos et de Antiquitatibus Libri Quatuor" adlı yapıtı kentin tarihsel topografyası ve tarihi anıtlarına ilişkindir. Kitabın tanımlamaları kentin Türkler tarafından fethedilmesinden hemen sonraki senelere ait bulunmaktadır. Bugün bile İstanbul'un tarihsel yapıları konusunda çalışan araştırmacılar için bu yapıt temel kaynak özelliği taşımakta; yazarın sadece gözlemlerini değil, kendinden önce yazılan kaynaklara başvurarak sahip olduğu bilgileri de içermektedir (Özbayoğlu, 1997: 15-25). Söz konusu yapıt, İstanbul ile ilgili belgesel değerinin yanı sıra, Petrus Gyllius'un sadece kentin tarihine ve anıtlarına önem veren yaklaşımını yansıtmaktadır. Bu bakımdan sonraki yıllarda ortaya çıkacak eski eserlere zarar veren, yağmacı anlayıştan ayrılmaktadır.

On altıncı yüzyılda Avrupa'da korku, ilgi ve hayranlıkla anılan Osmanlı ülkesinde Kanuni Sultan Süleyman'ın ihtişamlı dönemi sürmekteyken Avusturya'daki Habsburg Hanedanı'nın temsilcisi olarak İstanbul'a gelen Ogier Ghislain de Busbecq'in (1522-1592) mektupları (Türk Mektupları) dönemin halkı ve günlük yaşamı konusunda ayrıntılı bilgileri içerir (Busbecq, 2005). Alman seyyah Hans Dernschwam, Busbecq'in Anadolu'daki yolculuğunda ona eşlik etmektedir. Busbecq'in eskiçağ tarihi ve anıtları konusunda hem bilgili, hem de bunlara ilgi duyan, önem veren bir kişi olduğu yazdıklarından anlaşılır. Anadolu'daki yolculuğu sırasında Türklerin "gâvur mangırı" dedikleri antik sikkelere rastladığını ifade eder ve bir bakırcının bunları eritip kaplar yapmasından dolayı üzüntü ve öfkesini belirtir. Hatta bakırcıya sikkeleri eritemiş olsaydı yüz altın karşılığında alacağını söyleyerek ondan intikam aldığını ifade eder (!) Ankara'ya geldiğinde bu kentin antik Galatia bölgesinde olduğundan, burada eskiden Galatlar'ın bir kolu olan Tektosaglar'ın yaşadığından haberdardır. Kentten Plinius ve Strabon'un da söz ettiğini kaydetmesi, eskiçağ tarihçilerinin yapıtlarını okuduğunu gösterir. Ancyra - Angora Augustus Tapınağı duvarları üzerindeki yazıtların Augustus'un işleri ve başarılarına ilişkin olduğunu (Res Gestae Divi Augusti) belirlemede ve okunabildiği kadarıyla yanındaki adamlarına yazıtları kaydettirdiğini söylemektedir. Yazıtın insan eliyle uğradığı tahribattan üzüntüyle bahsetmekte, bunun edebiyat ve bilim için büyük bir kayıp olduğunu yazmaktadır. Bu yaklaşım günümüzün aydınının düşüncesinden hiç farklı değildir ama Busbecq'den sonraki yıllarda ne yazık ki bu bakış açısından çok uzaklaşılacaktır.

Batı'nın ekonomik yükselişi ile birlikte Rönesans aydınlarının eski eserlerle ilgili saygılı ve sağduyulu yaklaşımlarından on yedinci yüzyıldan başlayarak eser kalmaz. Yerini eski eser-

leri toplamak, onlara “sahip olmak” hırsı alır. Avrupa'nın büyük merkezlerindeki müzelerin koleksiyonlarına eskiçağın yapıtlarını taşımak birçok Avrupalı için artık ulusal bir görev, hatta sorumluluk haline gelir. Bu bağlamda özellikle batılı diplomatları eski eserleri ülkelerindeki müzelere götürmek üzere toplamak misyonunu (aslında bu doğrudan “çalmak” anlamına gelir) on yedinci yüzyıldan başlayarak -sanki kutsal bir görevmiş gibi- üstlenirler. Eski eserlere düşkün, onları seven ve korunmasını isteyen bir diplomat olan Busbecq'in bakış açısından çok farklı yaklaşımlara sahip bir diplomatlar nesli artık iş başındadır.

Bir zamanlar Osmanlı toprakları sınırları içinde yer alan Atina'da diplomatlar aracılığıyla gerçekleşen eski eser yağmacılığı, bu eylemin başlangıçlarını yansıtmaları bakımından iyi bir örnektir. Atina'da on yedinci yüzyılda önce Fransız, daha sonra İngiliz konsolosu olarak görev yapan Lyons'lu Jean Giraud eski eserlere olan ilgisi ile tanınır (Mackenzie, 1999: 68-69). Onun kişisel iyi niyetine karşın; daha o zamanlarda Yunanistan'da eskiçağ kalıntılarının yağmalanmasına yönelik tehlikeli bir ilgi başlamaktadır. İngiliz Lord Thomas Howard, on yedinci yüzyılda Atina'dan antik heykelleri toplamaya ve İngiltere'ye taşımaya başlamıştır bile... Diplomat olmamakla birlikte, eski eser koleksiyonculuğunun tanınmış bir siması olan ve “Arundel Lordu” adı ile tanınan İngiliz Thomas Howard (1585-1646) oluşturduğu zengin resim koleksiyonunun yanında (kendisine ait bir yağlıboya portre ünlü ressam P. P. Rubens tarafından yapılmıştır) Roma heykellerine de koleksiyonunda geniş yer vermesiyle tanınmaktadır. Hatta onun Roma'da kazılar yaparak, elde ettiği heykelleri koleksiyonuna kazandırdığı söylenmektedir (Gür, 2021: 34). Arundel Lordu'nun eski eser toplayan temsilcileri sayesinde Anadolu'dan eserlere de sahip olduğu, ünlü Pergamon Zeus Sunağı'na ait “Gigantomakhia” frizinden bir parçayı da böylece koleksiyonuna eklediği belirtilmektedir (Gür, 2021: 35). O sıralarda zaten Avrupa merkezlerinde görkemli köşk ve bahçelerde klasik heykellerin sergilenmesi de moda haline gelmiş durumdadır (Mackenzie, 1999: 68-69). Avrupa'da on sekizinci yüzyıla gelindiğinde, asilzadeler “wunderkammern” (harikalar odası) olarak adlandırılan özel koleksiyonlarda sanat eserlerini, doğa tarihi ile ilgili nesnelere, ilgi çekici eşyaları bir araya getirmektedirler (Bahrani vd. 2011: 17)

Avrupalı diplomatların eski eser toplama misyonunu üstlendikleri, asilzadelerin koleksiyon oluşturma çabasına girdikleri bu ortamda, kültür varlıkları ticaretinin de hız kazanması doğal karşılanmalıdır. Fransız seyyah Antoine Galland, 1678 yılına ait İzmir anılarında köylüler tarafından getirilen eski eserlere kentteki tüccar ve diplomatların alıcı oldukları bilgisini vermesi, İzmir'de bir eski eser piyasasının daha o yıllarda oluşmuş olduğunu göstermektedir (Gür, 2021: 44). Bu yoğun eski eser ticareti ortamında, İzmir'de bir imalat şirketinde papaz olarak çalışan İngiliz E. D. Chishull 1698-1702 arasında İstanbul ve Batı Anadolu'da yaptığı gezilerde pek çok eskiçağ yazıtını tespit ederek kopyalar (Chishull, 1993).

İngiltere'de 1734 yılında kurulan Dilettanti Society eski eser toplamak ve incelemek üzere bir araya gelen kurucu üyelerden oluşan bir dernektir. Bir yandan Attika Bölgesi ve Atina'daki mimarlık eserlerinin mükemmel, özenli görsellerini içeren yayınlar yapan dernek; bir yandan da Osmanlı toprakları dâhilinde eskiçağ yerleşim merkezlerine (İtalya, Yunanistan, Anadolu, Kutsal Topraklar) yaptıkları “Büyük Tur” ziyaretleri ile üyelerine toplum içinde saygınlık, sosyal statü kazandırmaktadır (Bahrani vd., 2011: 17-19). Ancak, bu yaklaşıma karşın dernek üyelerinin ziyaret ettikleri ülkelere eski eser toplayıp, İngiltere'ye taşımadıkları konusunda hiçbir kanıt olmadığı gibi, götördüklerine ilişkin bilgiler vardır (Bahrani vd., 2011:19). Birçok arkeolojik kazıyı (Priene, Rhodos, Sardes) finanse eden Dilettanti Society'nin bu kazılardan elde edilen arkeolojik malzemenin İngiltere'de British Museum'a taşınmasına da katkı sağlamaktadır (Challis, 2008: 140-148).

Eskiçağ eserlerine “sahip olma” hırsının ardı arkası gelmemektedir. Fransa'nın Osmanlı başkentindeki büyükelçisi olarak atanan (1784) Kont Choiseul Gouffier'in Atina'ya (hem de Osmanlı izni ile!) görünürde eski eserleri kaydedip çizmek üzere gönderdiği temsilciden (Atina Konsolosu Louis François Sebastien Fauvel) orada bulduğu her şeyi gizlice almasını ister: “Alabildiğin her şeyi al; Atina ve çevresini yağmalamakta hiçbir fırsatı kaçıрма!” (Mackenzie, 1999:71; Shaw, 2004: 78; Gür, 2021: 39-40).

Eskiçağın tanığı olan her türlü maddi kalıntıyı yağmalama eylemi on dokuzuncu yüzyılda da artarak devam eder. Atina'da Parthenon mimari plastik eserleri ile ilgili niyetleri nedeniyle Osmanlı yerel yönetimiyle çatışan Lord Thomas Bruce Elgin (1766-1841) aslında İstanbul'a on dokuzuncu yüzyılın başında sefir olarak atanan bir İngiliz diplomatıdır. Lord Elgin'in göreve atanır atanmaz Atina'daki parlak eski eserlerle ilgili faaliyete geçmesi dikkat çekicidir. Lord Elgin başlangıçta şehirdeki eski yapıtların resimlerinin yapılması ve heykeltıraşlık eserlerinin kopyalarını alınması için başlattığı eylemi genişletir. Atina Valisi'nin, yerel yönetimin tüm karşı çıkımlarına, çatışmalara rağmen Atina akropolisinde tam bir tahrip ve yağmacılık sahnelenir. Özellikle Parthenon'un alınıklık ve frizlerinden oluşan Klasik Çağ mimari plastik sanatının doruklarını temsil eden mermer eserler Londra'ya, British Museum koleksiyonuna on dokuzuncu yüzyılın başında taşınırlar.

Lord Elgin'in bıraktığı diplomatik gelenek olan eski eser yağmacılığı sonraki yıllarda da hız kesmeden devam edecektir. İlk kez İstanbul'a 1808 yılında birinci kâtip olarak atanarak gelen Lord Stratford Canning, bundan sonraki süreçlerde İngiltere'yi çeşitli kademelerde ve farklı ülkelerde diplomatik görevlerle temsil edecek 1824 yılında ise İstanbul'a İngiliz sefiri olarak atanacaktır. Canning'in siyasi etkinliğinin yanısıra eski uygarlıklara ve onların kalıntılarına duyduğu ilgi, British Museum'un Osmanlı topraklarından getirilen eski eser koleksiyonlarının daha da zenginleşmesini sağlayacaktır. Lord Stratford Canning desteğiyle yine Türkiye'de görevli İngiliz diplomatları olan Austen Henry Layard (1817-1894) ve Charles Newton (1816-1894) ile eski eser yağmalama zincirini devam ettirirler (Poole, 1999: 105-108). Layard, Kuzey Mezopotamya'da Nimrud ve Ninive kazıları ile ortaya çıkarttığı Assur yapıtlarını British Museum'a "kazandırır".

Lord Stratford Canning zaten Bodrum Kalesi'nin yapımında kullanılan Halicarnassus Mausoleumu'na ait heykeltıraşlık eserlerini toplayarak, 1846 yılında British Museum'a ulaştırmıştır. Bundan sonra artık "Dünyanın Yedi Harikası" içinde yer alan ve MÖ 4. yüzyılda Anadolu Pers egemenliği altındayken satrap Mausolos için yaptırılan harikulade heykel ve kabartmalarla donatılmış anıt mezarın bulunduğu yerde kazıların yapılması amaçlanmaktadır. Bu görevi de Charles Newton gerçekleştirecektir. Charles Newton, Midilli Adası'na 1852 yılında konsolos yardımcısı olarak atandığı zaman asıl görevi, arkeolojik kazılar yapmak ve British Museum için eser temin etmektir. C. Newton bu göreve atanmasından önce zaten British Museum'da çalışmakta, arkeoloji yayınları yapmakta ve konferanslar vermektedir. Böylece, bir müze yetkilisi ansızın bir diplomat haline getirilir ve Osmanlı topraklarına gönderilir (Challis, 2008: 55). C. Newton 1856 yılında Bodrum'da kazı yapmak üzere Osmanlılar'dan izin aldıktan sonra, 1857 yılı Ocak ayında çalışmalarına başlar ve kısa bir süre sonra Mausoleum'un yerini saptadığını duyurur (Challis, 2008: 62).

Diplomatların eski eser yağmacılığında aldıkları etkin rolün yanısıra, on dokuzuncu yüzyılda Anadolu'da yürütülen bayındırlık projelerinde (demiryolu yapımında) görev alan mühendislerin de işe karıştıkları görülür. Bunun en tipik örnekleri, İzmir-Denizli demiryolunun yapımında görevliyken, 1863 yılında Ephesus Artemis Tapınağı'nı bulmak üzere kazılara başlayan John Turtle Wood ile ilk kez 1865'de Pergamon'u ziyaret ettikten sonra 1878-1886 yıllarında burada kazılar yapan, ünlü Pergamon Sunağı'nı Berlin'e gönderen Mühendis Carl Humann'dır. Arkeoloji eğitimleri olmadığı halde kazılarda etkin roller üstlenen bu kişiler, aynı zamanda kazı yaptıkları merkezlerdeki eski eserlerin yağmalanmasında da öncülük ederler:

British Museum'un Yunan ve Roma eserleri bölümünün başına 1861 yılının Ocak ayında getirilen C. Newton, bundan sonraki süreçte Anadolu ve Yunanistan'a yaptığı yolculuklarla buralardaki kazı çalışmalarını bizzat izlemektedir. Ephesus'u da hemen her yıl ziyaret eden C. Newton, bu kazının tek ziyaretçisi değildir. Kazıların başlatıldığı 1863 yılında demiryolu çalışmalarını görmek üzere bölgeye gelen Osmanlı sultanının Ephesus'u da ziyaret ettiği kaydedilmektedir (Challis, 2008:119). Bu sultanın 1861-1876 yılları arasında hüküm süren Abdülaziz olması gerekir. Bu ziyaret, Osmanlı'nın Ephesus'ta olup bitenlerle en üst düzeyde ilgili olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. 1864 yılında Ephesus'da Wood'un altın/define bulmak

için kazı yapmakta olduğu gerekçesiyle Osmanlılar tarafından durdurulması; araya İzmir konsolosunun girmesiyle yeniden devam ettirilmesi de bu ilginin kanıtıdır (Challis, 2008:122). Bundan sonraki süreçte kazı ve yağma sürecektir. Ephesus tiyatro ve odeon kazıları buluntularını almak üzere HMS Terrible adlı İngiliz gemisi 1868'de İzmir limanına gelecek ve Selçuk istasyonundan trene yüklenen sandıklar, gemiye yüklenecektir. J. T. Wood, 1869 yılında Artemis Tapınağı ile ilgili ilk verilere ulaşmayı başaracak; elde edilen buluntuları (tapınağa ait paha biçilmez mimari plastik elemanlar) İngiltere'ye taşımak üzere bu kez 1871 yılında, önce HMS Caledonian gemisi daha sonra da (1873) HMS Antelope gemileri gönderilecek; bunlar yüklenerek, İngiltere'ye yola çıkacaklardır. J. T. Wood, Osmanlı'nın durumdan şikâyetçi olduğunu fark ederek, diplomatik bir jest olarak bulduğu bazı sikkeleri de Türkler'e hediye edecektir (!) (Challis, 2008: 132). Wood'un 1872 yılında yeniden kazı izni alması konusunda Osmanlı tarafından güçlüklerle karşılaştığı, ertesi yıl ise Osmanlılar'ın Artemis tapınağındaki tahribat konusunda British Museum'a şikâyetinde buldukları, götürülen eserlerin listesini istedikleri bilinmektedir; bunun bir sonucu olarak da 1874 yılında C. Newton – J. T. Wood'un muhalefetine karşın - Ephesus kazılarını kapatır (Challis, 2008: 134-135). Kısacası, arzulanan ideal gerçekleştirilmiş ve eserler British Museum'a taşınmıştır. İngilizler artık bundan sonra Osmanlı ile tartışmayı göze almamaktadırlar.

Pergamon'da da Ephesus'u aratmayacak bir yağmalama Almanlar tarafından gerçekleştirilir. Pergamon Sunağı gibi büyük bir mimari ve heykeltıraşlık yapıtını olduğu yerden söküp, Berlin'e götürmenin sanki bir övünme varmış gibi, yıllar sonra Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün Anadolu kazılarına ilişkin bir yayınında Berlin Müzesi Müdürü Alexander Conze ile Carl Humann'ın Pergamon'da yürüttükleri yağma, "ikilinin büyük başarısı" olarak tanıtılır. Berlin adına Pergamon eserlerinin "en yüksek düzeyde diplomatik destekle, Osmanlı padişahının oluruyla ve yasal yollarla" taşındığı savunulur. (Radt; 1999: 130-132). Bu satırları kendini haklı görerek kaleme almak bile, geçmişle ilgili hataları kabul etmeme ve sömürgeci zihniyetin devam ettiğini göstermesi bakımından ibret vericidir. Öte yandan, aşağıda söz edeceğimiz Osmanlı eski eserler yasalarının Pergamon kazılarının devam ettiği süreçte yapılandırılmasına başlanmıştır. Bu bağlamda yurtdışına eski eser çıkartılmasına önce kısıtlamalar getirilmiş, 1884 yılında çıkartılan nizamnameyle de tümüyle yasaklanmış bulunmaktadır. Buna rağmen nasıl kocaman bir sunağın olduğu gibi Almanya'ya taşınmasını nasıl "yasal" bir eylem olarak tanımlandığı da belirsizdir. Ayrıca, insanlığın ortak mirası olan kültür varlıklarının ait oldukları toprakların bağrından kopartılmasına (izin alınmış olsa bile) eski eserlere ilgi duyan ve onları korumak isteyenlerin vicdanlarının izin vermiş olması üzüntü vericidir.

Osmanlı İmparatorluğunda Durum: Eski Eserlerin Korunmasına ve Müzeciliğe Bakış

Yukarıda verilen örneklerle açıkça görüldüğü gibi Batılılar'ın Osmanlı ülkesinde yaptıkları eski eser yağmacılığı on dokuzuncu yüzyılda tüm hızıyla sürmekteyken, bunun yasal düzenlemelerle engellenmesine çalışılır. Devletin çıkarttığı yasalara ülkenin eski eserlerinin konu olması, biraz geç kalınmış olsa da, Osmanlı'da oluşan bilincin kanıtıdır. Ancak, ne yazık ki yağmacılığa karşı kanuni önlemlerin alınmasından önce birçok eser yurtdışına kaçırılmış durumdadır. Osmanlı devlet arşivlerinde bu durumu yansıtan belgeler bulunmakta; yabancıların bir tek eseri bile bırakmak istemedikleri görülmektedir. Örneğin, Ephesus Artemis Tapınağı'nda kazı yapan İngilizler'in buldukları eserleri nasıl sandıklara doldurup götürülmeye hazırladıkları; denetim için görevlendirilen resmi yetkilinin sandıklarda ne olduğuna bakmasına bile izin vermedikleri Osmanlı resmi evrakına yansır (Su, 1965: 16-18).

Osmanlı hukuk düzeninde 1858 tarihli Ceza Kanunnamesi'nde eski eserlere zarar verecek kişilere ceza ile ilgili bir hüküm (madde 133) bulunmakla birlikte bunun yoruma açık olduğu ancak, 1869 yılına gelinceye dek bunun Osmanlı kanunlarında eski eserlerle ilgili tek madde olduğu belirlenmektedir (Çal, 1997: 391).

Bundan sonraki yıllarda Asar-ı Atika nizamnameleri birbiri ardından geliştirilerek yürürlüğe girecektir. Osmanlı'da eski eserlerle ilgili olan ilk nizamnamenin 1874 tarihli olduğu genel olarak kabul edilmekle birlikte; bunun bir öncülü olduğu belgelerle kanıtlanmış durumdadır. Bu,

1869 yılında yürürlüğe giren nizamnamedir ve eski eserlerin yurtdışına çıkarılmasını engellemesi bakımından önem taşımaktadır (Çal, 1997: 392; Bahrani vd., 2011: 13).

1874 yılında çıkan nizamnameyle ise eski eserlerin yurtdışına çıkartılması konusunda taviz verildiği görülür çünkü bu nizamnameyle eserlerin yurtdışına çıkışı yasaklanmamakta ancak kısıtlanmaktadır. Bu düzenlemede yer alan hükümlerin kazılarda çıkan eserlerin paylaşımına getirdiği esneklik, yabancıların nizamnameyi delme, kendi çıkar ve isteklerine uygun hareket etme çabaları ile sonuçlanır. Yasaya göre kazılarda bulunan eserlerin üçte birinin devlete teslimi zorunlu olduğu halde İngilizler'in Kuzey Irak'ta Musul yakınlarındaki Kuyuncuk kazılarında yaptıkları kazıda bulunan 707 parça eserden 684 adedini kendilerine ayırdıkları ve sadece 23 parçayı Osmanlılar'a bıraktıkları belgelerden anlaşılmaktadır. 1874 nizamnamesinin eski eser yağmacılığına engel olmak bir yana; bu işi yabancılar için daha kolay ve meşru hale getirdiği bellidir (Su, 1965: 21). Bu nizamnamenin 1869 nizamnamesinden sonra bir geri adım olduğu açıktır. Bunun nedeninin o sıralarda eski eser kaçırmayı ulusal politikaları halinde benimseyen Avrupa devletlerinin Osmanlı üzerinde uyguladıkları baskının bir sonucu olabileceği önerilmektedir (Çal, 1997: 392).

Bu durum, yeni bir hukuki çalışmanın daha yapılmasını zorunlu kılar. Osman Hamdi Bey'in çabalarıyla çıkarılan 1884 nizamnamesi sayesinde kültür varlıklarının yurtdışına çıkışı tümüyle yasaklanır (Akin, 1993: 233-239). Ancak, bu yasal düzenlemenin ihlal edildiği de görülmektedir. Örneğin, 1896 yılında Ephesus'ta kazı iznini siyasal baskılarla koparan Avusturyalılar, nizamnamedeki yasağa karşın 1885-1909 yılları arasında bu kazıdan elde ettikleri buluntuların hemen hepsini Viyana'ya götürmekten çekinmezler (Yılmaz, 2020: 109-110). Yukarıda söz ettiğimiz gibi, C. Humann'ın Pergamon ve J. T. Wood'un Ephesus kazılarında da durum aynıdır.

Ülkede bir yandan kanunlarla eski eserlerin korunmasına, yurtdışına çıkarılmasının engellenmesine çalışılırken, diğer yandan da yabancıların yürüttüğü yağmacılığın Osmanlılara bir bakıma ilham kaynağı olması ilginçtir. Aynı batı ülkelerinde olduğu gibi Osmanlılar da İstanbul'da kurulan büyük müzeye eski eser temini için çalışmalara başlarlar. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde hala "emperyal" çizgisini devam ettiren ve Tanzimat hareketiyle yenileşme ve batılılaşma sürecine giren Osmanlı da kadim eserlerin ulusal müze koleksiyonlarına taşınması akımına böylece katılır.

Bir yandan Batı'dan alınan ilhamla gelişen bu hareket ve aynı zamanda da ülkede müzeciliğin ilk adımlarının atılması, ülke topraklarındaki eski uygarlıklara ait kalıntılara gösterilen somut ilgi ve sahiplenme anlamını taşımaktadır. Bu alanda Osman Hamdi Bey öne çıkmakla birlikte, ondan önce de Osmanlı yönetiminin tarihi eser koleksiyonları oluşturmaya başladığı, yerel yöneticilere taşradaki eski eserlerin toplanmasının tavsiye edildiği söylenmektedir (Shaw, 2004: 87).

Aslında Türk müzeciliğinin başlangıcı olarak Tophane Müşiri Ahmet Fethi Paşa önderliğinde 1846 yılında Aya İrini Kilisesi'ne ait binada eski silahların bir araya getirildiği bir koleksiyonun oluşturulması gösterilmektedir. Ancak bugünkü anlamıyla bunun bir "müze" sayılması mümkün değildir. Devlet adına yapılacak kazılardan elde edilen arkeolojik malzeme için bir müzenin oluşturulması düşüncesinin ilk kez 1868'de Sadrazam Ali Paşa tarafından ortaya atıldığı bilinmekte ve aynı yıl oluşturulan kurum, "Müze-i Hümayun" adını almaktadır. Bu oluşumun kökünde Tanzimat ile ortaya çıkan yenileşme ve batılı kurumları örnek alma eğiliminin bulunduğu; müze kurma işinin de o dönemin koşulları (özellikle İslami inanış nedeniyle plastik sanatlarla mesafeli duruş) dikkate alındığında, cesurca alınmış bir karar olduğu söylenmektedir (Su 1965: 8).

Osmanlı'da bir yandan eski eserlerin korunmasına yönelik yasal düzenlemeler, diğer yandan müzecilik konusunda öncü çalışmalar yapılırken; diğer yandan da arkeolojik kazıların başlatıldığı görülür. İngilizler Mezopotamya'da British Museum'a eser kazandırma çabası içindeyken, Musul Valisi Hilmi Paşa da Ninive'deki Nebi Yunus Höyük'teki kazıları başlatır; üstelik Osmanlı Hükümeti'nin de İstanbul'daki müze koleksiyonu için eser edinmek istediğini ifade

eder. Ancak, bu kazılarda elde edilen buluntulardan yazıtlı bir mermer eserin İstanbul'a taşındıktan sonra Dethier'in müdürlüğü sırasında ortadan kaybolması (sonra da İngiltere'de olduğunun söylenmesi) bu işe yine yabancı parmağının karıştığını göstermektedir (Bahrani, 2011: 138-139).

Osmanlı adına yapılan arkeolojik kazılarla ilgili olarak bilinçli ve etkin çalışmalar yürütmesi bakımından öne çıkan figür elbette ki Osman Hamdi Bey'dir. Onun için de öncelikli amaç, Müze-i Hümayun'a eser kazandırmaktır.

Nemrud Dağı'nda 1883 yılında ilk Osmanlı arkeolojik kazısını yapan Osman Hamdi Bey daha sonra Zincirli kazılarını gerçekleştirir. Bunları Lübnan'daki Sidon (Sayda) kazıları izler. Sidon'daki şahane lahitleri bir bakıma British Museum'a gitmekten kurtaran kişi, Osman Hamdi Bey olur çünkü lahitlerin yerinin bulunuşu sonrasındaki süreçte burada ele geçecek eserlerin "Türkler'in elinden kurtarılarak British Museum'a taşınması" için kamuoyu oluşturulmuş durumdadır. Sidon'da yaptığı kazılar sonrasında tonlarca ağırlıktaki lahitleri özel bir buharlı gemiyle İstanbul'a taşımaya başaran Osman Hamdi Bey, Müze-i Hümayun'a bugün bile İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin en gözde eserler olma özelliğini koruyan Sidon lahitlerini kazandırır (Özveren, 2000: 92-93).

Osman Hamdi Bey'in Batılı meslektaşlarından farkı, kazı yaptığı merkezlerin de, başkentteki müzeye taşıdığı eserlerin de kaynağının yabancı topraklar değil, kendi ülkesi olmasıdır. Ayrıca, batılı değerleri benimsemiş bir aydın olarak, Osman Hamdi Bey Batılı imgelemindeki "Türk" imajını değiştirmektedir.

Birinci Dünya Savaşı Sonrası ve İşgal altında Anadolu

Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu siyasal ve ekonomik durumun giderek kötüye gitmesiyle çöküş sürecine girmesi, ülkenin işgal altında bulunması yabancıların eski eser yağmacılığını durdurmaz. Aksine, belki de bu karışık ortam bir fırsat olarak değerlendirilmek istenir. İşgal altındaki Osmanlı topraklarında eski eser yağmacılığının devamı tarihimizdeki hazine sayfalardan sayılmalıdır.

Bunun tipik bir örneği Sardes kazılarıyla ilgili olarak yaşanır. I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi nedeniyle Amerikalı Howard Crosby Butler başkanlığındaki Sardes kazılarında 1914 yılında son kez çalışılabilir. Yunanlılar'ın 15.Mayıs.1915 tarihinde İzmir'e çıkmalarıyla Batı Anadolu'daki işgal başlar. Kazılara verilen sekiz yıllık aradan sonra 1922'de (ancak henüz bölgede Türk hâkimiyeti sağlanmadan önce) yeniden işe başlandığında, Sardes'ten kasalar dolusu değerli arkeolojik malzemenin New York Metropolitan Museum'a taşınması, Yunan işgal güçlerinin gözetiminde gerçekleşir. Bu olay, karanlık günler yaşayan Türkler'in ülkelerinde çalışmak üzere zamanında davet ettikleri ve yasalar uyarınca çalışma izni verdikleri ekibin üzücü tavrı olarak tarihe geçer (Yegül, 2010: 75-125). Ancak, asıl önemli olan dünya savaşı karmaşasında can pazarı yaşanırken bile eski eser yağmacılığının ülkede sürmekte olması; hırsız gözleri kör olmuş yabancıların tonlarca ağırlıktaki eserleri okyanus ötesine taşımaktan kaçınmamalarıdır.

Sardes'ten Amerika Birleşik Devletleri'ne giden eserlerin iadesi için 1923 yılında Halil Ethem Bey ve Maarif Vekâleti'nin başlattığı girişimler sonuç verir ve Yunan işgali altındaki Anadolu'dan New York Metropolitan Museum of Art'a götürülen eserlerin bir bölümü 1924 yılında ait oldukları topraklara geri gönderilirler (Gerçek, 1999: 70-73).

Eski eser yağmacılığından yara almış bir ülke olmakla birlikte, Yunanistan'ın da işgal altındaki Anadolu topraklarının kültür varlıklarını yağmalamaktan geri durmadığı görülür. 1919-1922 arasındaki Yunan işgali sırasında Batı Anadolu'dan toplanarak önce İzmir'e taşınan birçok eski eser, daha sonra buradan Atina'daki müzelere taşınır (Yılmaz, 2020: 248-259).

İstanbul henüz işgal altındayken, 1921 yılında hazırlanan yeni bir nizamname taslağıyla 1874 nizamnamesine geri dönüşün amaçlandığı ve böylece hafire pay verilmesi esasının geri getirilmesinin düşünüldüğü görülmektedir (Çal, 1997: 394). Bu durumun da Osmanlı'nın içinde bulunduğu çöküşle ilgili olduğu kesindir.

Kurtuluş Savaşı sürmekteyken, 1921 yılında Eskişehir ve Kütahya Muharebeleri üzerine Türk Ordusu Sakarya Irmağı'nın doğusuna çekilmek zorunda kalır. Yunan ordusu Ankara'nın çok yakınındaki Polatlı'ya kadar ilerlemişken TBMM'nin Kayseri'ye taşınması düşünülür. Bu ölüm kalım mücadelesi sürmekteyken bile eski eserlerin tespiti ve toplanması amacıyla kurulan bir komisyon faaliyet göstermektedir. Ankara Kalesi, Akkale burcunda Augustus Tapınağı ve Roma Hamamı'ndan getirilen eserlerin daha 1921 yılında bir araya getirilmesine başlanır. Bu tarih, henüz Milli Mücadele'de son aşamaya gelinmediği savaş günlerine işaret etmekte; ülkede eski eserlere zor zamanlarda bile sahip çıkıldığını; Ankara'da bir müze oluşturulmasında ilk adımın atıldığını göstermektedir. Yüz yıl sonrasında Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nin benimsediği kuruluş tarihi de "1921" olacak ve "1921-2021 – Asırlık Çınar – Anadolu Medeniyetleri Yüz Yaşında" başlıklı iki ciltlik bir kitabın Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından yayınlanmasıyla kutlanacaktır.

Cumhuriyet ilan edilmeden, 1920 yılında kurulan Maarif Vekâleti'nin (Sarı, 2013: 169-194) birimlerinden birinin "Türk Asar-ı Atıkası Müdürlüğü"dür. Aynı yıl oluşturulan ilk hükümetin icra programında eski eserlerin araştırılması ve tescili, korunmasına ilişkin maddelerin yer alması, olağanüstü koşullar altındaki ülkede, Ankara'nın eski eserlere verdiği önemin kanıtıdır (Karaduman, 2007: 31). Bir yandan da 1920 yılında hala Osmanlı Hükümeti Maarif Nazırlığı da varlığını korumakta ve işgal altındaki İstanbul'daki Asar-ı Atika Müzesi bu nazırlığa bağlı bulunmaktadır (Gerçek, 1999: 138).

Başkomutan Mustafa Kemal Paşa ve Türk ordusunun 26.Ağustos.1922 tarihinde başlattığı Büyük Taarruz ve 30.Ağustos.1922'de kazanılan Başkomutanlık Meydan Muharebesi ile Anadolu topraklarındaki Yunan tehdidi ortadan kalkar. Milli Mücadele sonucunda kazanılan zafer artık ülke topraklarındaki eski eserlerle ilgili karar verecek ve yetki sahibi yegâne otoritenin Türkiye Cumhuriyeti olduğunu en güçlü biçimde belirleyecektir.

Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluş Sürecinde Arkeoloji

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu, ülkedeki kültür varlıklarına, eski uygarlıklara ait eserlere bakışta yepyeni yaklaşımları beraberinde getirir. Bu konuda Osmanlı'nın düşünce ve icraatından tamamen ayrılan bir kırılma yaşanır. Türkiye Cumhuriyeti'nin amacı, Osmanlı'da olduğu gibi imparatorluk başkentindeki "emperyal" müzeye (Müze –i Hümayun) eski eser temin etmek değildir. Yıkılmakta olan bir imparatorluğun varlığını, uygar dünyaya uyumunu kanıtlamak ve kabul ettirmek çırpınışı ise hiç değildir. Asıl yapılmak istenen, ülkede yaşayan insanların geçmişinin ve onların sahibi olduğu kültür varlıklarının incelenmesidir. Böylece, genç Türkiye Cumhuriyeti'nde Türk ulusuna ve kültürüne bir kimlik ve kişilik; hatta köken kazandırmak amaçlanmaktadır.

Mustafa Kemal'in önderliğindeki Kurtuluş Savaşı ve asırlardır önem verilmeyen, hor görülen Anadolu halkının zaferi, ülkeyi bir ulus-devlet olmaya götürmektedir. Bunun için de Anadolu topraklarının ve halkının geçmişini incelemek, sorgulamak gerekmektedir. Anadolu'nun insanları ve eski uygarlıkları bilimsel yöntemlerle incelenmeye başlanmakta, elde edilen sonuçlar ulusun inşa edilmesinde kullanılmaktadır. Bu amaçla "Türk Tarih Tezi" Atatürk'ün önderliğinde oluşturulur. Kimi çevrelerce eleştirilen ama cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'de büyük ölçüde kabul gören tezin başlıca savunucusu olarak Şemsettin Günaltay (1883-1961) gösterilmektedir. Günaltay, Orta Asya'dan Türk göçünü zorunlu kılan kuraklık, Orta Asya'daki erken yerleşim izleri, Türkler'in ırk özellikleri ve başta Sümerler olmak üzere Türkler'in Ön Asya kavimleri ile olan bağlantıları konusunda Türk tarih tezini destekleyen çalışma ve yayınlarıyla tanınır (Toprak, 2021: 171-181).

Türk Tarih Tezi'ni desteklemek üzere ve yeni kurulan cumhuriyetin yapılanmasında "antropoloji" ve "arkeoloji" başlıca (ve en verimli) araçlardır ve ortaya atılan tezin bilimsel kanıtlarla güçlendirilebilmesi amacıyla devlet tarafından bu alanlardaki çalışmalar ağırlık verilmektedir. Cumhuriyetin kurulduğu ilk yıllarda antropoloji çalışmaları öncelikli olduğu görülür. Öyle ki,

Türkler'in sarı ırka mensup oldukları gibi Batılılar'a ait bilimsel hataların düzeltilmesi bile cumhuriyetin ilk zamanlarda çaba harcama gereği duyduğu konular arasında yer alır (Ergin, 2010: 25).

Antropoloji çalışmalarının yanında, cumhuriyetin kuruluş ideolojisinde Anadolu'nun tüm eskiçağ uygarlıklarını ulusal geçmiş olarak kabul etmek ve bunu Türk milliyetçiliğinin temeline yerleştirmek düşüncesi bulunmaktadır. Cumhuriyetin kuruluşuyla başlayan modernleşme hareketinde, "batılılaşma" önemli yer tutmaktadır. Batı'ya benzemek için arkeoloji ideal bir alan özelliği göstermektedir. Yunan ve Roma uygarlıklarını kendi geçmişine yerleştiren Batı'ya bu uygarlıkların yeşerdiği topraklarda kurulmuş bir ülke olmak en iyi cevap olacaktır (Aydın, 2010: 128-141).

Cumhuriyetin kuruluş sürecinde yapılan antropoloji ve arkeoloji çalışmalarının sadece ulusal boyutta kalmadığı; Türkiye'nin uluslararası platformda da antropoloji ve arkeoloji çalışmalarına katılım sağladığı görülmektedir. Bükreş'te 1937 yılında toplanan 17. Uluslararası Antropoloji ve Tarihsel Arkeoloji Kongresi'ne Afet İnan başkanlığındaki bir heyet katılacaktır. 1939 yılında Türkiye'de yapılmasına karar verilen bir sonraki kongre, II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi nedeniyle yapılamayacaktır. Ancak, Türkiye'de yapılan hazırlıklar kapsamında Etiyokuşu, Pazarlı, Alacahöyük kazılarına ilişkin arkeolojik raporlar ile Hamit Zübeyr Koşay tarafından kongre için hazırlanan Alacahöyük kitapçığı İngilizce olarak yayınlanacaktır (Toprak, 2012: 389, 391-392).

Eskiçağ bilimleri konusunda yapılan çalışmaları yönetmekte, izlemekte, desteklemekte olan Atatürk daha 1917 yılında Sultan Vahdettin ile yaptığı Almanya ziyaretinde Berlin'de Pergamon Müzesi'ni gezdiğini ve etkilendiğini yakınlarına aktarmıştır (Çınaroğlu-Çelik, 2010: 53). Sonraki yıllarda da yurt gezilerinde eskiçağ yerleşim merkezlerini, müzeleri ziyaret etmeyi hiç aksatmaz. Ülkenin tarihsel geçmişinin araştırılması ve sahiplenilmesi; bu konudaki politikaların oluşturulmasında yol açıcı nitelikteki bir belge olan on maddelik öneriler dizisini 1935 yılında Türk Tarih Kurumu Başkanı Hasan Cemil Çambel ve Afet İnan'a yazdırır (Özgünel, 1986: 900-901). Bu belgede, eski eserlerin bulunması, toplanması, restorasyonlarının sağlanması, devletin bu konuda tedbirler alması, yayın yoluyla durumdan kamuoyunun haberdar edilmesi, başlıca kent merkezlerinin tarihsel geçmişlerinin vurgulanması, yabancı uzmanlarla işbirliği yapılması gibi bugün hala geçerliliğini, önemini ve değerini koruyan öneriler yer almaktadır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türk ulusu için köken ve tarih belirleme idealini bilimsel yöntemlerle desteklemek için eğitim kurumlarına gereksinim vardır. Ülke için seçilen model olan ulus-devletin oluşumuna destek vermek amacıyla kurumsal örgütlenme de gerçekleştirilmekte ve arkeolojik çalışmaları destekleyen Türk Tarih Kurumu bu alanda başı çekmektedir. Atatürk'ün katılımıyla düzenlenen Türk Ocakları VI. Kurultayı'na 1930 yılında Afet İnan tarafından sunulan önerge üzerine "Türk Tarihi Tetkik Heyeti" adı ile bugünkü Türk Tarih Kurumu'nun temelleri atılır. Bundan sonraki süreçte kurum, Türk tarih ve uygarlığı konusundaki çalışmaları destekleyecek; arkeolojik kazılara verdiği destekle Anadolu uygarlıklarının tanınması ve değerlendirilmesinde öncü rol oynayacaktır.

Osmanlı'da ülkedeki eski uygarlıklarla ilgili öğrencilerin yetiştirilmesi için bir eğitim kurumunun oluşturulması daha 1875 yılında düşünülmüştür. Ancak daha çok imparatorluğun Hıristiyan tebaasının haiz olabileceği ve ağır giriş koşullarına sahip bu okulun açılması mümkün olmamıştır (Shaw, 2004: 114). Türkiye Cumhuriyeti ise bu konuda çok daha kararlı duruşa sahip bulunmakta; gençlerine yatırım yaparak, kendi ulusal kimliğini inşa etme çabası göstermektedir. Devlet sayıları az da olsa burslar temin edecek; gençlerin ülkenin geçmişi konusunda eğitim almaları ve uzmanlaşmaları Osmanlı'da olduğu gibi sadece gerçekleşmeyen bir proje olarak kalmayacak; hayata geçirilebilecektir. Adı Atatürk tarafından verilen Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin kuruluşunun 1935 yılında gerçekleşmesi de ülkedeki eskiçağ araştırma ve eğitiminde önemli bir adım niteliği taşımaktadır.

Cumhuriyetin yetiştirdiği, devletin (Maarif Vekâleti'nin) sağladığı bursla 1926 yılında Fransa'da eğitime gönderilen ilk "mektepli" arkeolog Remzi Oğuz Arık (1899-1954) olur. Remzi

Oğuz Arık, 1931’de yurda dönüşü sonrasında başta Ankara Karalar (1933) ve Niğde Göllüdağ (1934) olmak üzere Anadolu’nun çeşitli eski yerleşim merkezlerinde yürüttüğü kazılarda önemli sonuçlar elde eder (Erverdi – Kara, 2017). Remzi Oğuz Arık ile aynı zamanda arkeolojik projeler gerçekleştiren diğer bir değerli uzman Hamit Zübeyr Koşay’dır Bugün Rusya Federasyonuna bağlı Başkurdistan’ın başkenti Ufa yakınlarında 1897 yılında dünyaya gelen Hamit Zübeyr Koşay, Macaristan’da Türkoloji eğitimi görmüştür (Bayram, 2014).

Remzi Oğuz Arık ile başlayan kültür varlıkları üzerine eğitim almak üzere gençlerin devlet tarafından yurtdışına gönderilmesi geleneği sonraki yıllarda da devam edecektir. “Ecnebi Memleketlere Gönderilecek Talebe Hakkında Kanun” 1929 yılında çıkartılarak, bu öğrencilerin yurtdışına gönderilmeleri konusundaki esaslar belirlenecektir. Bu kanunun maddeleri incelendiğinde, belediyelerin, valiliklerin, ticaret odalarının ve şirketlerin de yurtdışına öğrenci gönderilmesinde katkı sağlamaları gerektiği anlaşılmaktadır. Maarif Vekâleti tarafından kurulan komisyon sınavları yapacak, yurtdışına gönderilen öğrenciler sürekli ve düzenli olarak müfettişler tarafından denetleneceklerdir. Sadece ülkemizde değil, dünyada eskiçağ çalışmalarında önemli yerleri olan Sedat Alp (1913-2006) ve Ekrem Akurgal (1911-2002) da bu kanun sonrasında devlet tarafından Almanya’ya gönderilen öğrenciler arasında önde gelmektedirler (Başgelen, 2011). Anılarında gençliğinde Atatürk’ün tarih tezine derin bir ilgi duyduğunu belirten Ekrem Akurgal, girdiği mülakatta başarılı olunca, arkeoloji eğitimi almak üzere 1932 sonbaharında -1941 yılında doktorasını bitirinceye dek kalacağı- Almanya’ya gidişini canlı bir üslupta kaleme almaktadır (Akurgal, 1999: 16-17; 19-34). Sedat Alp ise yine 1932 yılında gittiği Almanya’da Leipzig ve Berlin Üniversiteleri’nde eskiçağ tarihi, Hititoloji ve eskiçağ dilleri ve kültürleri konusunda eğitim alarak, Ankara Üniversitesi, Dil ve tarih-Coğrafya Fakültesi, Hititoloji Bölümü’nde görev alır (Başgelen, 2011: 33). Almanya’da arkeoloji eğitimi alan Türk öğrenciler arasında bir Türk kızının da bulunması, Türkiye’de kadınların da eğitimine önem verilmeye başlanmış olduğunu göstermekte; Prof. Dr. Jale İnan, İstanbul Üniversitesi öğretim üyeliğinin yanısıra kazı çalışmaları ve yayınları ile saygın bir bilim insanı olarak tanınmaktadır.

Cumhuriyetin yetiştirdiği ilk kuşak genç arkeologların ortak özellikleri “halk çocukları” olmalarıdır. Onlar, geçmişte arkeolojide söz sahibi olan - ülkemizdeki eskiçağ araştırmaları konusundaki değer ve önemleri tartışmasız olan - Osman Hamdi Bey ve onun ölümü sonrasında İstanbul Arkeoloji Müzeleri müdürlüğü görevini sürdüren Halil Ethem Bey’in ait oldukları sosyal sınıftan farklı aidiyetlere sahip, devletin himayesinde yetiştirilen gençlerdir.

Türkiye Cumhuriyeti’nin açtığı yoldan giden ve gençlere sağladığı olanaklarla yetişen uzmanlar; bir asırlık süre içinde Türkiye’yi eski eserlerine sahip, onları koruyacak, değerlendirecek güç ve bilgi birikimine ulaştırmıştır. Prehistorya, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi ile Klasik Arkeoloji ve diğer eskiçağ bilimleri konusunda yapılan çalışma ve yayınlar, yirmi birinci yüzyılda Türkiye’yi arkeoloji alanında dünya ölçeğinde söz sahibi bir ülke konumuna getirmiştir. Önceleri Türkler’in eski eserleri basit taş parçaları olarak görüp, bunları anlamak ve korumak yetenek ve bilgisine sahip olmadıklarını düşünen batılılar; artık Anadolu’nun parlak merkezlerinde yapılan araştırma ve kazıların sonuçlarını beklemekte, yayınları izlemektedirler. Bu ülkenin sahipleri artık kandırılan, yapıtları çalınan kimseler değil; uzmanları ve kurumları ile mesleki işbirliği yapılan çağdaş bir ülkenin yurttaşlarıdır. Bu bağlamda Osmanlı ile başlayan, Cumhuriyet ile gelişen ve devam eden zorlu bir süreçten geçildiği; zaman zaman kayıplar ve rilmekle birlikte, büyük kazanımların da sağlandığı açıktır.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %100.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKLAR

- Akın, N. (1993), "Osman Hamdi Bey, Asar-ı Atika Nizamnamesi ve Dönemin Koruma Anlayışı Üzerine", Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu, 17-18.Aralık.1992, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 233-239.
- Akurgal, E. (1999). Bir Arkeoloğun Anıları – Türkiye Cumhuriyeti Kültür Tarihinden Birkaç Yaprak, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Aydın, S. (2010). "Arkeoloji ve Milliyetçilik: Toprak Altından Kimlik Devşirmek", Arkeo Atlas – Yaşayan Geçmişin Dergisi, sayı 7,126-141.
- Bahrani, Z. – Çelik, Z. – Eldem, E. (2011). "Giriş: Arkeoloji ve İmparatorluk", Geçmişe Hücum – Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü, 1753-1914, Editörler: Z. Bahrani, Z. Çelik, E. Eldem, İstanbul: SALT Garanti Kültür, 13-43.
- Bahrani, Z. (2011). "Mezopotamya'nın Keşfinin Anlatılmamış Hikâyesi", Geçmişe Hücum – Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü, 1753-1914, Editörler: Z. Bahrani, Z. Çelik, E. Eldem, İstanbul: SALT Garanti Kültür, 125-155.
- Başgelen, N. (2011). Atatürk'ün Yurtdışına Öğrenci Gönderme Projesi ve Eskiçağ Bilimleri Alanında İlk Yetişenler, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Bayram, S. (2014). İlk Türk Hafiri Hamit Zübeyr Koşay'ın Belgelerle Biyografisi, Ankara.
- Bodnar-Foss (2003). Cyriac of Ancona – Later Travels, ed. E. W. Bodnar – C. Foss, London: Harvard University Press.
- Burckhardt, J. (1974). İtalya'da Rönesans Kültürü I, Alman Klasikleri: 88, çeviri: B. S. Baykal, Şereflikoçhisar: Devlet Kitapları.
- Burian, O. (1951). "Türkiye Hakkında Dört İngiliz Seyahatnamesi", Belleten LVIII, Cilt XV, 223-245.
- Busbecq, O. G. (2005). Türk Mektupları, Çeviren: D. Türkömer, İstanbul: Doğan Kitap.
- Challis. D. (2008). From the Harpy Tomb to the Wonders of Ephesus – British Archaeologists in the Ottoman Empire 1840-1880, London: Duckworth Publishers.
- Chishull, E. D. (1993). Türkiye Gezisi ve İngiltere'ye Dönüş, Çeviri: B. Orhon, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Çal, H. (1997). "Osmanlı Devletinde Asar-ı Atika Nizamnameleri", Vakıflar Dergisi, XXVI, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 391-400.
- Çınaroğlu, A. – Çelik, D. (2010). Atatürk ve Alacahöyük, Ankara: Ekici Form Ofset Matbaacılık.
- Ebersolt, J. (1996). Bizans İstanbulu ve Doğu Seyyahları, Çeviri: İ. Arda, İstanbul: Pera Turizm Ticaret Yayın no:4.
- Ergin, M. (2010). "Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiyesinde Yunan, Roma ve Bizans Dönemlerinin Algılanması ve Arkeoloji", Cumhuriyet Döneminde Geçmişe Bakış Açılırları: Klasik ve Bizans Dönemleri, Derleyen: S. Redford – N. Ergin, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 23-47.
- Erverdi, E. – Kara, M. İ. (2017).Remzi Oğuz Arık - Türk Sanatı ve Arkeolojisi Yazıları, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Eyice, S. (2000). "Sunuş: Bertrandon de la Broquiere ve Seyahatnamesi", Bertrandon de la Broquiere'in Denizaşırı Seyahati, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Filipkovska, T. (2015). "Vitruvian Echo through the Renaissance", Folia Archaeologica Balkanica III, 623-641.
- Gerçek, F. (1999).Türk Müzeciliği, Ankara: TC Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Gür, B. (2021). Smyrna'dan Batı Dünyasına - Dünya Müzelerinin Oluşumunda İzmir'in Arkeolojik Mirası, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Karaduman, H. (2007). Türkiye'de Eski Eser Kaçakçılığı, Ankara: ICOM Türkiye Milli Komitesi.
- Mackenzie, M. (1999). Türk Atinası – Unutulan Yüzyıllar (1456-1832), İstanbul: Aksoy Yayıncılık.
- Özbayoğlu, E. (1997). Petrus Gyllius – İstanbul'un Tarihi Eserleri (Latince'den Çeviren: Erendiz Özbayoğlu), İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Özgünel, C. (1986). "Cumhuriyet Dönemi Türk Arkeolojisi", Belleten 50 (198), 895-914.
- Özveren, E. (2000). Akdeniz'de bir Doğu, Ankara: Dost Kitabevi.
- Özyıldırım, M. – Canevello, S. Cilicia'da Yahudiler, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Poole, S. L. (1999). Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Radt, W. (1999). Pergamon: Batı Anadolu'da Antik bir Metropol Tarihçe – Kazılar – Restorasyon", Kayıp Zamanların Peşinde – Alman Arkeoloji Enstitüsü Anadolu Kazıları, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 129-139.
- Sarı, M. (2013). "Yeni Türk Devletinin İlk Maarif Vekâleti (Kuruluşu ve Çalışmaları 1920-1923)", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, sayı 54 (Bahar), 169-194.
- Shaw, W. M. K. (2004). Osmanlı Müzeciliği – Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Su, K. (1965). Osman Hamdi Bey'e Kadar Türk Müzesi, İstanbul: ICOM Türkiye Milli Komitesi Yayınları.
- Toprak, Z. (2012). Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji, İstanbul: Doğan Kitap.
- Toprak, Z. (2021). Cumhuriyet ve Antropoloji, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yegül, F. K. (2010). "Akademik Dünyanın Ulvi Salonlarından Anadolu'nun Tozlu Tepelerine: Barış ve Savaş Döneminde Birinci Sardes Ekspedisyonu (1909-1926) ve Howard Crosby Butler", Cumhuriyet Döneminde Geçmişe Bakış Açılımları: Klasik ve Bizans Dönemleri, Derleyen: S. Redford – N. Ergin, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 75-125.
- Yerasimos, S. (1991). Les Voyageurs dans L'Empire Ottoman (XIVe – XVI e siècles) – Bibliographie, Itinéraires et Inventaire des Lieux Habités, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yılmaz, Y. (2020). Anadolu'nun Gözyaşları – Yurtdışına Götürülmüş Tarihi Eserlerimiz, İstanbul: Anadolu Kültürel Girişimcilik Yayını.